

Abuzər İbrahim oğlu Ələkbərov
“Arxeoloji abidələrin toplusu” sektoru
E-mail: alekperov53@mail.ru

LERİK RAYONU ƏRAZISİNDƏKİ OĞLANQALA QALASI HAQQINDA

Açar sözlər: Lerik, Oğlanqala, müdafiə istehkamu

Ключевые слова: Лерик, Огланкала, оборонительные сооружения

Key words: Lerik, Oglankala, fortification

Əlverişli təbii coğrafi şəraiti/strateji mövqeyi, münbit torpaqları, bol yem ehtiyatları və faydalı qazıntıları ilə zəngin olan Azərbaycan tarixən işğalçı dövrlərin diqqətini cəlb etmiş, dağıdıcı basqınlara məruz qalmışdır. Öz torpaqlarını yadellilərdən qorumaq məqsədi ilə yüksək dağ keçidlərində, düzənlik ərazilərdə, sərhəd rayonlarında müdafiə istehkamları, sığınacaqlar, müşahidə məntəqələri tikmiş ata – baba yurdlarının müdafiəsini təmin etməyə çalışmışlar. Tarixin müxtəlif dövrlərində tikilmiş bu qalaların bəziləri bu günümüzdə qədər gəlib çıxsa da xeyli hissəsi dağıdılmış, müxtəlif səbəblər üzündən izləri itirilmişdir. Tarix ədəbiyyatında bu qalalar haqqında çox yazılmışdır.(1) Buna baxmayaraq hələ də elə qalalar vardır ki, diqqətdən kənar qalmış, onların yeri və adı ancaq yaddaşlarda qalmışdır.

Cənub Şərqi Azərbaycanın arxeoloji abidələri içərisində də müdafiə istehkamları və qalalar xüsusi yer tutur. Ötən illər ərzində bölgənin Cəlilabad, Masallı, Lənkəran, Astara, Yardımlı və Lerik rayonları ərazisində xeyli sayda qala və müdafiə istehkamu qeydə alınmış və onlarda ilkin tədqiqatlar aparılmışdır. Şindan, Kala kafo (Astara), Ballarur (Lənkəran), Qız qalası, Kanqılı, Şəhriyar, Cəm–Cəm, Qala, Ərkivan (Masallı), Qazan köşkü, Bəy qalası, Qız qalası, Oğlan qalası, (Cəlilabad) Qız qalası, Düzün qala (Yardımlı) belə qalalardandır. Əsasən müdafiə istehkamu, müvəqqəti sığınacaq və müşahidə məntəqəsi kimi fəaliyyət göstərmiş bu qalalar əsrlərin sınaqlarına sinə gərmiş, ilk orta əsrlərin və orta əsrlərin çox mühüm ictimai siyasi hadisələrinə şahidlik etmişlər.

Müxtəlif vaxtlarda bütövlükdə Azərbaycan ərazisində qeydə alınmış və öyrənilmiş qalalar və müdafiə istehkamlarının hər biri xüsusi planda tikilmiş və özünəməxsus konstruksiyaya malik olmuşdur. Bir qayda olaraq qalalar əsasən dairəvi, kvadrat, dördbucaqlı və oval planda tikilmişdir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti qalaların planda müxtəlif formada olmasını çox vaxt onların yerləşdiyi ərazinin relyefinə uyğun olaraq tikilməsi ilə izah edirlər. Müşahidələr göstərir ki, həqiqətən də qalaların tikilməsi üçün yer seçilərkən ərazinin düzənlik yaxud dağlıq olmasının, su mənbələrinə yaxınlığının, təbii ehtiyatların bol olmasının eyni zamanda həmin yerin strateji mövqeyinin çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Qeyd etmək

lazımdır ki, nisbətən düzənlik, dağətəyi və dağlıq ərazidə inşa olunmuş qalalar öz plan quruluşuna görə tam fərqlidir. Biz bunu Azərbaycanın Cənub-Şərq rayonlarında öyrənilmiş Ballabur, Şindan, Çöl Ağdam, Büzeyir qalası, Qazan köşkü, Düzün qala, Ərkivan və başqa qalaların timsalında aydın görürük. Dağlıq ərazilərdə yerləşən qədim, ilk orta əsr və orta əsr qalalarının bir tərəfi çox vaxt sıldırım dağlara və dərələrə söykənirdi ki, bu hissələrdə adəti üzrə əsaslı tikinti işlərinə ehtiyac olmurdu. Daha doğrusu burada qala divarlarını təbii qayalar və sıldırım dərələr əvəz edirdi. Bu hissələrdə tikintilər olsa da çox zəif olurdu. Bunu, bu gün Cənub bölgəsində və Azərbaycanın digər yerlərində mövcud olan müxtəlif dövrlərə aid qalaların ərazisində aparılan müşahidələr və tədqiqatlar bir daha təsdiq edir. Belə ki, təbii fəlakət nəticəsində dağılmış və yaxud qəsdən uçurulmuş qala divarlarının bu hissəsində divar qalıqları çox zəifdir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, elə qalalar da vardır ki, onların planda forması heç də həmişə yerləşdiyi ərazinin relyefindən asılı olmamışdır. Buraya əsasən planda dördbucaqlı və kvadrat formada olan qala və müdafiə istehkamlarını aid etmək olar. Məsələn, Muğan düzündə və Lənkəran çökəkliyində mövcud olan qalaları, o cümlədən Biləsuvardakı Çöl Ağdam, Masllıda Cəm-Cəm, Qala yeri, Ərkivan, Lənkəran qalasını və nisbətən Ballabur qalasını da göstərmək olar. Belə qalaların divarları, qala qapıları, müşahidə qüllələri və qala bürcləri daha möhkəm olurdu. Bunun əsas səbəblərindən biri də o idi ki, bu qalalar uzun müddət mühasirəyə davam gətirməli idi. Digər tərəfdən, hücum zamanı dövrün məlum döyüş texnikasından istifadə olunarkən qalanı müdafiə etmək üçün görülən bütün tədbirlər daha çox qalanın strateji mövqeyindən asılı olurdu.

Müxtəlif vaxtlarda Cənub bölgəsində fəaliyyət göstərmiş arxeoloji ekspedisiyalar, o cümlədən "Cənub Şərqi Azərbaycan abidələrinin arxeoloji tədqiqi ekspedisiyası" tərəfindən Lerik rayonunun Coni kəndi ərazisində Nəj qalası, Lado kəndi ərazisində Nuhdüz qalası, Digah kəndi ərazisində eyniadlı Digah qalası, Büzeyir kəndi ərazisində Büzeyir qalası tədqiq olunaraq öyrənilmişdir.(2) Lerik rayonu ərazisində qeyd alınmış bu qalalar əsasən yüksək dağlıq ərazilərdədir. Lerikin Piran, Orand və Zuvand iqlim bölgələrində olan bu qalalar zaman-zaman çox ciddi dağıntılara məruz qalmış, bəzi hallarda isə həmin müdafiə istehkamlarının tikintisində istifadə olunmuş materiallar naməlum şəxslər tərəfindən sökülərək təkrar istifadə məqsədi ilə daşınmışdır. Xüsusilə Lənkəran xanlığı Çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra çar üsul idarəsinin müstəmləkə rejimindən narazı qüvvələrin sığınacağına çevrilən bu qalalar imperiya qoşunları tərəfindən tutulduqdan sonra dağıdılaraq yerlə yeksan edilmişdir. Bu isə öz növbəsində həmin müdafiə istehkamlarının əvvəlki görkəminin dəyişməsinə səbəb olmuş, onların dəqiq plan və ölçülərinin götürülməsi işini xeyli çətinləşdirmişdir.

Lerik rayonu ərazisində strateji mövqeyi və möhtəşəmliyi ilə seçilən qalalardan biri də bölgənin Orand hissəsində yerləşən Oğlan qaladır.

2016-cı ildə rayonun Orand hissəsinə edilmiş arxeoloji səfər nəticəsində yüksək dağlıq ərazidə yerləşən Oğlanqala və onun ətrafındakı abidələrdə ilkin tədqiqatlar aparılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bizə qədər Oğlan qala haqqında elmi ədəbiyyatda az da olsa məlumat var idi. Belə məlumatlara əsasən yerli ziyalı-

ların əsərlərində rast gəlinir. Çox vaxt bu qala təbii istehkam kimi təqdim olunmuş, qala divarları, qalada olan yardımçı binalar, ocaq və təndir yerləri diqqətdən kənar qalmışdır.

Oğlan qala Gömürgöy zirvəsinin ən hündür yüksəkliklərindən birində qeydə alınmışdır. Bir tərəfdən sıldırım dərələr, digər tərəfdən alp çəmənlikləri ilə sərhədlənir. Qalaya qalxmaq üçün iki yol vardır və ancaq piyada qalxmaq mümkündür. Birinci yol cənub-qərbdən gedən cığırdan ibarətdir ki, bu birbaşa dağın zirvəsinə və iç qalaya aparır. İkinci isə dağın arxa tərəfindən gedən nisbətən geniş yoldur. Yardımlının Alar kəndindən gələn yol dağın ətəyində bu yol ilə birləşir. Yardımlıdan buraya gəlmək daha asandır. Yaxınlıqdakı dərədən axan Alar çayı indiki bölgüyə görə Yardımlı ilə Lerik torpaqlarını bir-birindən ayırır. Alar kəndi ərazisindəki Qız qalası ilə bəhs etdiyimiz Oğlan qalası arasında tarixi bir bağlılıq olması haqqında el arasında çoxlu rəvayətlər vardır. Onların bəziləri haqqında aşağıda bəhs olunacaqdır. Zirvəyə qalxdıqca hiss olunur ki, dağın bəzi yerləri çapılmış və buraya aparıcı cığır genişləndirilmişdir. Dağın zirvəsinə qalxmaq üçün bir birindən təxminən 35-40 metr aralı dərələrdən keçmək lazımdır. Bu dərələrdə xaos şəkildə bir birinin üzərinə qalanmış bir tərəfi xüsusi yonulmuş daşlar diqqəti cəlb edir. Heç şübhəsiz həmin dərələr boyu yayılmış bu daşlar müəyyən səbəblər üzündən dağılmış qala divarlarına aiddir. Dağın zirvəsindən sol tərəfə doğru süni açılmış yolun qurtaracağında bir neçə yerdə gicitkan kollarının arxasında gizlənməmiş divar qalıqları bu günə qədər qalmaqdadır. Görünən tərəfi sındırılaraq hamarlanmış daşlardan hörülmüş bu divar qalıqlarının salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü bəzi yerlərdə 1,2 - 1,5 m-ə çatır. Divar gil qarışıqlı möhrə ilə hörülmüşdür ki, onu da üz hissədən yağış suları yuyub aparmışdır. Divarın arxasında ikinci qat divar görünür ki onun da hörülməsində kirəcdən istifadə edilmişdir. Bu divarın daha qədim olduğu şübhəsizdir. Qala ərazisində üzərində kirəc məhlulunun izləri qalmış tikinti materiallarına, o cümlədən daş və kərpiclərə rast gəlinir. Qeyd etmək lazımdır ki, dağın zirvəsinə qalxan bu dərələrin hər birində zirvəyə yaxın belə divarlar olmuşdur. Bu divarlar mütəmadi olaraq dağıntılara məruz qalmış, uçurlaraq yerlə yeksan edilmişdir. Divarların tikintisində istifadə olunmuş daşlar dərələr boyu yayılmış daşlar ilə eyniyyət təşkil edir. Bu da öz növbəsində həmin daşların uçurulmuş qala divarlarına aid olduğunu bir daha təsdiq edir. Dağın zirvəsində 1 hektardan artıq düzənlik sahə vardır. Bu sahədə tikinti qalıqları (yonulmuş daşlar və müxtəlif ölçülü bişirilmiş kərpiclər) və müxtəlif dövrlərə aid keramika nümunələri o cümlədən, yaşayış evləri və yardımçı binaların izləri, ocaq və təndir yerləri qalmaqdadır.

Oğlan qalaya gedən yolun üstündə tarixin müxtəlif vaxtlarında burada məskunlaşmış orand tayfalarının yaşadığı Nuravud, Kekoni, Sorsçay, Zərdəbərə və b. kəndlərin ərazisində qədim və orta əsrlərə aid yaşayış yerləri və qəbiristanlıqlar diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, abidələrin əksəriyyəti zəif mədəni təbəqənin müşahidə edildiyi müvəqqəti yaşayış yerləri və onlarla sinxron olan qəbiristanlıqlar, ziyarətgahlar və memorial xatirə kompleksləridir.

Oğlanqala ətrafında mövcud olan abidələr içərisində daha çox diqqət çəkəni və qalaya daha yaxın olanı yerli əhalinin “Qara qəbiristanlıq” adlandırdığı qəbiristanlıq və onunla sinxron orta əsr yaşayış yeridir.

Qəbiristanlıq Gömürgöy zirvəsinin 2496 m yüksəkliyində, göz işlədikcə uzanan düzənlikdə, otlaq və biçənək sahələrində qeyd alınmışdır. Buradan Oğlan qalaya təxminən 800-1000 metr məsafə vardır. Yerli əhali bu ərazini “Siçan yurdu” adlandırır. Bu da təsadüfi deyildir. Dəniz səviyyəsindən xeyli yüksəklikdə olan bu yurd yerləri müəyyən səbəblər üzündən tərk edilərək daha münasib yerlərə köçürülmüşdür. Bundan sonra ilin müxtəlif fəsillərində bu yerlərin əsas “sakin”lərindən biri, yerdə saysız-hesabsız kiçik deşiklər açaraq özünə yuva qurmuş siçanlar olur. Yeri gəlmişkən bu bütün yaylaqlar və alp çəmənlikləri üçün səciyyəvidir. Tarixdən məlumdur ki, orta əsrlərdə yaylaq, qışlaq, ov mərasimləri, hərbi yürüşlər, şənliklər və s. zamanı hökmdarlar, dövlət əyanları, hərbi hissələr və s. üçün müəyyənləşdirilmiş yerlərə, düşərgələrə də yurd deyilmişdir. Orta əsrlərdə belə düşərgələrin salınmasına cavabdeh olan şəxs yurtdan adlandırılırdı. (3) Yaylaq qışlaq dövrlərində, ov mərasimlərində, uzunmüddətli yürüşlər ərəfəsində tədbir iştirakçıları üçün əvvəlcədən əlverişli şəraiti, təmiz havası, içməli suyu, geniş otlaq sahələri, təbii müdafiə imkanları olan yerlərdə yurd adlandırılan məskənlər müəyyənləşdirilirdi. Misal üçün, Elxani hökmdarı Qazan xanın istirahəti üçün salınmış yurd yerlərindən birinin Taliş dağlarının Burovar silsiləsinin Cəlilabad rayonu ərazisindəki Qazan köşkü olduğu haqda məlumatları göstərə bilərik. Yeri gəlmişkən elə həmin vaxtlarda burada salınmış eyni adlı qalanın qalıqları rayonun Əsədli kəndi yaxınlığındakı hündür təpədə bu günə qədər qalmaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Qara qəbiristanlıq” və onunla həmdövr olan yaşayış yerinin yerləşdiyi ərazi yuxarıda göstərilən bütün şərtlərə uyğun gəlir. Qəbiristanlıq şimal-qərbdən Oğlan qalası, digər tərəflərdən isə alp çəmənlikləri, otlaq sahələri ilə sərhədlənir.

“Qara qəbiristanlıq” və onunla sinxron olan yaşayış yeri Sorsçay kəndinin ərazisinə düşür. Sorsçay Orand kəndlərindəndir. Əhalisi də xüsusi həyat tərzi və danışq dili olan orand tayfalarıdır. Sorğu zamanı kənd ağsaqqalları hal – hazırda Sorsçay və Zərbədərə kəndlərində yaşayan 9 oyrat qəbiləsinin xələfləri haqqında məlumat verdilər. Onlar şayarlar, jarənlər, pendiküçəlilər, məşədilər, zəbiyyətilər, tatnətxanlar, mexoşlar, saraşxılar və lenədərliyərdən ibarətdir. Burada bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu tayfaların Lerikin Orand hissəsində yaşamasına baxmayaraq onların bəzilərinin xələfləri bu gün də Cəlilabadın və Biləsuvarın Muğan kəndlərində yaşamaqda davam edir. Onların əksəriyyəti vaxtilə özlərindən asılı olmayan səbəblər üzündən bu yerlərə köç etməli olmuşdur. Bölgənin folklor nümunələrinin yorulmaz tədqiqatçısı Bilal Alarlı Muğanda məskən salmış orand tayfalarının 9 tirəsi haqqında məlumat verir. Bunlar, Zərbiəli, Tenquşə, Neledərli, Şairli, Məşədilər, Şillər, Tatpatxan, Mexoşlu və Sosuğlu tirələrindən ibarətdir. (4) Siyahıdan görüldüyü kimi Dağlıq orandda və Muğanda yaşayan tirələrin bəziləri bir birinə uyğun gəlir. Bu da öz növbəsində bölgənin dağlıq və düzənlik əraziləri arasında həmişə sıx əlaqə olduğunu bir daha təsdiq edir.

Orand – Oyrat tayfalarının da başqa monqol – türk tayfaları, o cümlədən cəlair, tulas, kanqılı, alar, gilar, urut, bərqut, tənqut, ələt, uran, sulduz - çobani və başqaları kimi, XIII – XIV əsrlərdə bu yerlərə köçürüldüyü ehtimal olunur. Ümumiyyətlə, Hülakü xanın yürüşləri zamanı bir çox tayfalar Cənubi Qafqaza,

Kiçik Asiyaya, İrana, İraqa və başqa yerlərə köç edərək məskunlaşırlar. Azərbaycanın Hülakülər dövlətinin mərkəzi vilayətinə, bu dövrdə Marağa və Təbrizin paytaxt şəhərlərinə, Qarabağın elxani hökmdarlarının istirahət yerinə, Muğanın isə qışlağa çevrilməsi nəticəsində iyirmidən artıq monqol-türk tayfasının Azərbaycanda məskunlaşması haqqında tarix ədəbiyyatında məlumatlar vardır.

Keçən əsrin iyirminci illərinin ortalarında Lerikə səfər etmiş İ.Əzimbəyov Orand və Zuvanda da gəlmiş, yerli əhali ilə təmasda olmuş, çox qiymətli materiallar toplamışdır. İ.Əzimbəyov yazır ki, yerli əhali arasında belə bir rəvayət vardır ki, Orand və Zuvand doğma qardaşlar olmuşlar. Onlar buraya uzaq Çin ölkəsindən, yerli əhalinin təbircinə Çin-Maçindən gəlmiş və çox geniş torpaqlar və otlaqlar ələ keçirmişlər. Sonralar hər kəs tutduğu torpaqlarda bəylik yaratmış və buna öz adını vermişdir. Beləliklə Orand və Zuvand adları meydana gəlmişdir. Hətta bu haqda belə bir zərb məsəli də yaranmışdır: “Orand, Zuvand gəlib Çin-Maçindən, Düşmənləri qırıbdılar içindən.” (5) Mərd, qorxmaz və döyüşkən olan oyrat tayfaları (yeri gəlmişkən orand tayfaları bu gün də belə keyfiyyətləri ilə seçilir) sonrakı illərdə Hülaki dövlətinin genişmiqyaslı sərhədlərinin qorunmasında və dövlətin möhkəmləndirilməsində yaxından iştirak etmiş, idarəetmə işlərində mühüm mövqə tutmuşlar. Bu haqda orta əsr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində tutarlı mənbə hesab olunan Rəşidəddinin “Came ət-təvarix” əsərində də məlumat verilir (6). Bu əsərdə kurlaut, bərqut, mənqut, yisut tayfaları ilə birlikdə oyrat (orand) tayfalarının da nümayəndələrinin Hülakülər dövlətinin idarəsində mühüm mövqə tutduqları barədə çoxlu faktlar vardır.

Qara qəbiristanlığın ərazisi təxminən 1 hektara qədər sahəni əhatə edir. Bu qəbiristanlıqda onlarla qəbir vardır. Bəzi qəbrlərin ətrafına daş düzülmüşdür. Burada müxtəlif formalı baş daşlarına rast gəlmək mümkündür. Sənduqə tipli və təxminən 1,2-1,5 metr hündürlüyündə olan baş daşları üzərində şəbəkə, astral və nəbatəti təsvirlər vardır. Nəzarətsizlik ucbatından baş daşlarının çoxu yerindən tərpənilmiş, sındırılmış, qəbirlər ciddi dağıntıya məruz qalmışdır. Əslində bu gözdən çox uzaq olan yerlərdəki abidələrə nəzarət etmək də çox çətinidir. Qəbiristanlıqda qoç heykəli formasında baş daşları olan qəbirlər də vardır. Baş daşlarının müxtəlifliyi, kromlexli qəbirlərin olması, və s. əlamətlər buranın fasi-lələrlə uzun müddət qəbiristanlıq kimi istifadə olunmasından və bir deyil, bir neçə dəfn adətinin varlığından xəbər verir. Yerli əhali belə ehtimal edir ki, burada Qara adlı sərkərdənin ordusunun əsgərləri dəfn olduğundan abidə Qara qəbiristanlıq adlandırılmışdır. Çox mümkündür ki, bu yerlərə “siçan yurdu” adı sonrakı dövrlərdə verilmişdir. Orta əsr mənbələrində yuxarıda bəhs etdiyimiz xüsusi hərbi vəzifə sayılan yurdçulardan bəhs olunanda Hülakü xanın dövründə dövlətin baş yurtçusunun Qara yurtçu olduğu vurğulanır. İnandırıcı görünməsədə bu yaylaq yerlərinin və qəbiristanlığın eyni zamanda Qara yurtçunun adı ilə bağlı olduğunu da ehtimal etmək olar.

Qəbiristanlığın ərazisinin çox geniş olması, qəbrlərin sayının isə çox olması buranın “böyük” qəbiristanlıq olması ehtimalını da irəli sürməyə imkan verir. Nəzərə alsaq ki, qara sözü çox vaxt böyük mənasında da işlədilir, onda

bu qəbirstanlıqın “böyük” qəbirstanlıq olduğunu da ehtimal etmək olar. Digər tərəfdən yaylaq yerində belə böyük qəbirstanlıqın olması həqiqətən də burada vaxtilə böyük itkilərə səbəb olan döyüşlərin getdiyindən xəbər verir.

Qəbirstanlıqdan cənub-şərqə doğru geniş ərazidə orta əsrlərə aid müxtəlif tipli keramika nümunələrinin fraqmentlərinə təsadüf olunur. Bu isə öz növbəsində burada orta əsrlərdə fasilələrlə yaşayışın olmasını təsdiq edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazi bütün orta əsrlər boyu, elə bu gün də yaylaq kimi istifadə olunur. Yeri gəlmişkən, biz Oğlan qalada olanda buradakı yaylaqlarda ətrafa yayılmış bir neçə qoyun sürüsünü və qurulmuş alaçıqları da müşahidə etdik. Oğlan qala ətrafında yerli əhalinin “Xan bulağı” adlandırdığı bulaq da vardır. Aldığımız məlumatlara görə bu bulaq əvvəllər bol sulu olmuş, burada yaşayan əhalinin və qoyun sürülərinin su təchizatını təmin etmişdir. Bulağın suyu o dərəcədə soyuqdur ki, onu ancaq qurtum – qurtum içmək mümkündür. Əgər yaxınlıqdakı dağın ətəyində olan bulaq və su hovuzlarını nəzərə almasaq Xan bulağı hal hazırda buranın yeganə su mənbəyidir.

Baş daşları, qəbirlərin quruluşu və yaşayış yerindən toplanmış keramika nümunələri əsasında “Qara qəbirstanlıqı” və onunla sinxron olan yaşayış yerini XIII-XV əsrlərə aid etmək olar. Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər ki, qəbirstanlıq və yaşayış yeri sözsüz ki Oğlan qala ilə əlaqəli olmuşdur. Görünür, əhali əmin - amanlıq vaxtı bu geniş ərazilərdə yaşamış, düşmən təhlükəsi zamanı isə Oğlan qalaya sığınmışdır.

Qaladan götürülmüş maddi mədəniyyət nümunələrinin bəzilərini nəzərdən keçirək. İki ədəd bişmiş kərpicin sınıqları. Bişirilmə keyfiyyəti zəifdir. Nisbətən kövrəkdir. Narıncı rəng alana kimi bişirilmiş bardaq tipli qabın boğaz hissəsinin fraqmenti. Ağız nisbətən arxaya meyilləndirilmişdir. Boğaz ilə gövdənin qovuşuğunda bir birinə paralel 1 sm enində iki xətt çəkilmiş, onların arasına isə yarım üfiqi çərtmələrlə bəzək vurulmuşdur. Bardağın qulp hissəsinin fraqmenti. Qulpun kənarları nisbətən qabarıq, ortası isə batıqdır. İki ədəd bişmiş gil çıxarı. Bunlar tikinti materialı qalığına daha çox oxşayır. Narıncı rəngli gil piyalənin ağız hissəsinin fraqmenti. Ağız sonluqda azacıq arxaya meyillənmişdir. Gil qabın gövdə hissəsinin fraqmenti. Gil qabın ağız hissəsinin fraqmenti. Əldə formalaşdırılmış, açıq qırmızı rəng alana kimi bişirilmişdir. Çölmək tipli qabın oturacaq hissəsinin fraqmenti. Oturacaq yastı olmuşdur. Səhəng tipli qabın qulp hissəsinin fraqmenti. Üzərində dulus fırçasının izləri qalmışdır. Qazan tipli gil qabın oturacaq hissəsi. Gövdənin sınığından geniş-ağızlı olduğunu söyləmək olar. Gil qabın gövdə hissəsinin fraqmentləri. Qala ərazisindən götürülmüş bu nümunələr orta əsrlərin müxtəlif mərhələlərinə aid olan keramika nümunələri ilə eyniyyət təşkil edir. Burada yağış və qar sularından su ehtiyatı yığmaq üçün qaya üzərində qazılmış çalalar vardır. Qalanın ərazisində müxtəlif vaxtlarda qeyri qanuni qazıntılar aparılmış, nəticədə bir neçə yerdə dağıntılar törədilmişdir. Dağıntılara daha çox iç qalada, təsərrüfat tikililəri və yardımçı binaların ehtimal olduğu yerlərdə rast gəlinir. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, belə dağıntılar bu gün də davam etməkdədir. Yerli əhalinin məlumatına görə bu dağıntıların əksəriyyəti daha çox İran İslam Respublikasının ərazisindən qeyri qanuni, qaçaqmalçılıq məqsədi ilə gəlmiş

İran vətəndaşlarının sifarişi ilə törədilir. Burada qəbirlər də olmuşdur. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, onlar da dağıdılmış, insan sümükləri ətrafa yayılmışdır. Qəbirlərin ancaq izləri qalmışdır. Oğlan qalanın zirvəsindən dərəcə doğru təxminən 500 m məsafədə bulaq vardır. Qaladan buraya düşmək və qalxmaq xeyli çətinidir. Ətrafını tikanlı kollar basmış sıldırım qayada açılmış dar cığırda at və digər minik vasitələrinin hərəkəti qeyri mümkündür. Buraya ancaq piyada enib qalxmaq mümkündür.

Yaxınlıqdakı bulaqdan və yağış sularından ehtiyat yığmaq üçün qayada bir-birinin yanında iki hovuz çapılmışdır. Hovuzların divarlarında qaya çapmaq üçün işlədilən alətlərin izləri qalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hovuzlar çox böyük ustalılıqla qazılmış, bütün hallarda simmetriklilik gözlənilmişdir. Hovuzun biri dolduqdan sonra artıq suyun digər hovuzla otürülməsi də nəzərə alınmışdır. Bələdçimizin məlumatına görə ilin bütün fəsillərində bu hovuzlarda su olur. Ehtiyat su saxlamaq üçün qayada hovuz qazılması müxtəlif dövrlərə aid qalalar və yaşayış yerləri üçün səciyyəvi olmuşdur. Belə hovuzlar Əlincəqalada, (7) Qobustanda, (8) Astara rayonunun Sım kəndində, (9) Bizeyir qalasında (10) və başqa abidələrdə də qeydə alınmışdır. Qobustanda qayalardakı hovuzlar Böyükdaş dağında, yuxarı səkidə 53 və 57 №-li qayalarda, daş dövrü düşərgələrinin yaxınlığında, aşağı səkidə “Əli ayağı” pirinin ətrafında, Şonqardağ atəşgahı ətrafındakı qaya və daşlarda, Kiçikdaş dağında, maldarların istifadə etdiyi yataqların yaxınlığında qeydə alınmışdır. Tədqiqatçılar qayalarda çapılmış bu hovuzlardan yağış və qar sularından ehtiyat su yığılması üçün istifadə olduğunu göstərirlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Oğlan qalasının möhtəşəmliyi və strateji mövqeyi, o cümlədən sərt qayada çapılmış su hovuzları onun haqqında çoxlu rəvayətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu rəvayətlərdən birində deyilir ki, Oğlan qala mərd, cəsarətli və igid bir oğlana, onunla eyni dövrə aid edilən yaxınlıqdakı Qız qalası isə çox gözəl bir qıza məxsus olmuşdur. Yeri gəlmişkən Qız qalası indiki bölgüyə görə Yardımlı rayonunun Alar kəndinin ərazisinə düşür və Oğlan qaladan baxanda açıq aydın görünür. Belə rəvayət edirlər ki, Oğlan qalanın sahibi həmin qıza vurulur. Öz istəyinə müsbət cavab ala bilməyən oğlan qıza qovuşmaq üçün onun bütün şərtlərini yerinə yetirməyə hazır olduğunu bildirir. Oğlanı başından etməyə çalışan qızın isə şərtləri çox ağır olur. O, oğlanın qarşısına öz qalasında bulaqdan Qız qalasına su çəkilməsi şərtini qoyur. Qızın şərtini qəbul edən oğlan ona olan məhəbbətin gücündən ruhlanaraq işə başlayır və öz külüngü ilə sıldırım qayaları çapıb yarmağa başlayır. Günlərin birində qıza xəbər çatdırırlar ki, oğlan işlərini yekunlaşdırmaq üzrədir. Bunu eşidən qız vədinə xilaf çıxır və qaçıb gizlənmək qərarına gəlir. Oğlanın onun izinə düşərək tapacağından və cəzalandıracağından ehtiyatlanan qız hiyləyə əl atmalı olur. O öz adamlarına atların nallarını söküb onları yenidən, tərsinə nallamağı əmr edir və Ərdəbil istiqamətində qaçmağa başlayır. Qızın yoxa çıxmasından xəbər tutan oğlan onu axtarmağa başlayır. Lakin, qızın adamlarının atları tərsinə nallandığından o hansı istiqamətə gedirsə yenə də əvvəlki yerinə qayıtmalı olur və nəhayət qızın hiylə işlətdiyini başa düşür. Ərdəbilə çatdıqdan bir müddət sonra qız oğlana aşağıdakı məzmununda bir mək-

tub göndərir. “Bir daha məni axtarma. Məni ərdə bil”. Deyilənə görə Ərdəbil şəhərinin də adı buradan yaranmışdır. Maraqlıdır ki, Ərdəbil sözünün etimologiyasını izah edənlərin bəziləri bu versiyanı da qəbul edirlər. Bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Ərdəbilin tarixən bu bölgə üçün xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, Cənub bölgəsinin ictimai – siyasi və mədəni həyatı ilə bağlı olan bir çox məsələləri Ərdəbil və onun ətraf rayonları ilə bağlayırlar. Misal üçün, indinin özündə belə yerli əhali ilə söhbət edəndə öz nəsillərinin Ərdəbildən gəldiyini, əsas ticarət və mədəni əlaqələrinin Ərdəbil ilə aparıldığını tez-tez eşitmək olur. Heç şübhəsiz bütün bunlar təsadüfi deyildir. Sasani işğalları dövründə mərzibanlıq mərkəzi, ərəblərin dövründə mahal və canişinlik mərkəzi, X əsrdə Sacilərin, sonra isə Salarilərin paytaxt şəhəri olan Ərdəbilin XV əsrdən başlayaraq Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətləri, nəhayət mərkəzləşmiş Səfəvi dövlətinin zamanında böyük ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzi kimi əhəmiyyəti artır. Xüsusilə orta əsrlərdə Ərdəbilin siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəz kimi təsir dairəsi daha da genişlənir. Əlbəttə, Cənub rayonları, o cümlədən bəhs etdiyimiz bölgə bu təsirdən kənarda qala bilməzdi.

Bölgədə geniş yayılmış başqa bir rəvayətdə isə Oğlan qala ilə Qız qalası arasında yeraltı yolun varlığı ehtimal olunur. Rəvayətə görə bu yol ilə hətta atlıların da rahat getməsi mümkün olmuşdur. Təhlükəli vaxtlarda hər iki qala sakinlərinin bu yoldan istifadə etdikləri və bir – biri ilə əlaqə saxladıkları qeyd edilir.

Yüksək dağlıq ərazilərdə yerləşən qalalarda apardığımız müşahidə və müqayisələr onlar arasında bir oxşarlıq olduğunu söyləməyə imkan verir. Bu hər şeydən əvvəl qalaların plan quruluşunda, tikinti materiallarında, ərazinin relyefində strateji mövqeyində, özünü açıq aydın göstərir. Su ehtiyatı saxlamaq üçün qayalarda çapılmış təxminən 2-3 ton su tutumu olan hovuzlar, təsərrüfat tikililərinin qalıqları, ocaq, təndir yerləri, müxtəlif istiqamətlərə açılan qala qapılarının izləri, və s. əlamətlər Azərbaycanın digər dağlıq ərazilərində yerləşən qalaların əksəriyyəti üçün səciyyəvidir.

Məlumdur ki, qədim və orta əsr qalaları çoxfunksiyalı olmuş, düşmən hücumlarından müdafiə, müşahidə məntəqəsi, sığınacaq, ticarət və karvan yollarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və s. kimi vəzifələri yerinə yetirmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, tacirlər həmişə təhlükəsiz və qısa karvan yollarına üstünlük vermişlər. Karvan yollarının təhlükəsizliyinin təmin olunması həmişə dövlət nəzarətində olmuşdur. Xüsusilə Beynəlxalq tranzit ticarət yollarının mühafizə olunmasına böyük əhəmiyyət verilmişdir. Bu məqsədlə həmin karvan yolları üzərində qalalar, müdafiə istehkamları, karvansaralar və digər yardımçı binalar tikilmişdir.

Qalalarda çox vaxt ayrı-ayrı vaxtlarda istehsal edilmiş müxtəlif ölçülü bişirilmiş kərpiclərə rast gəlinir. Şundan, Qazan köşkü, Büzeyir, Düzün qala, o cümlədən bəhs etdiyimiz Oğlanqala kimi müdafiə istehkamlarında və müşahidə məntəqələrində bu xüsusiyyət daha çox diqqəti cəlb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif vaxtlarda düşmən hücumu zamanı, yaxud təbii fəlakət nəticəsində dağılmış qala divarlarının bərpasında istifadə olunan kərpiclərin ölçüsü

də fərqli olmuşdur. Belə ki, illər keçdikcə kərpic istehsalı təkmilləşmiş, məhsulun keyfiyyəti kimi ölçüləri də dəyişmişdir. Bunu Azərbaycanın orta əsrlərə aid şəhər yerlərində, qalalarında və digər abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş bişirilmiş kərpic nümunələri bir daha təsdiq edir. Qalalarda təsadüf olunan müxtəlif ölçülü kərpic nümunələri eyni zamanda onların uzun müddət fəaliyyətdə olduğunu göstərir.

Qalanın ərazisindən toplanmış keramika məmulatı və tikinti qalıqları buradan uzun müddət müdafiyə istehkamı və sığınacaq kimi istifadə olunduğunu söyləməyə imkan verir.

İlkin tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, Oğlanqalada VIII-IX əsrlərdə başlamış həyat fasilələrlə XV-XVI əsrlərə, bəlkə də sonrakı dövrlərə qədər davam etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qədirov F.B. Azərbaycanın Şimal müdafiə istehkamları, Bakı “ Elm” 1984. 151 səh.
2. Керимов В.И. Оборонительные сооружения Азербайджана древнего периода. Баку, 2003 г.
3. Вилаят Керимов Оборонительное искусство древнейших племенных союзов и государств на территории Азербайджана. Баку 2009 г. 395 стр.
4. A.İ.Ələkbərov; A.M.Mirabdullayev, Ş.V.Əhmədova “Lerik rayonu ərazisindəki Büzeyir qalası haqqında. Azərbaycan Arxeologiya və Etnoqrafiya elmləri müstəqillik illərində” Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı 10-14 noyabr 2013. səh. 190-193
5. Vaqif Piriyev Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı. Nurlan 2003. 456 səh., 325-326 səh.
6. Bilal Alarlı. Alar və Alarlılar. Bakı 2003. “Adiloğlu”. 250 səh., 20 səh.
7. И.Азимбеков. Древности Ленкоранского края. Известия Азербайджанского археологического комитета выпуск второй. Баку 1926г. Стр 74.
8. Рашид ад-дин. Сборник летописей. Том 1, книга первая. Перевод с персидского Л.А.Хетагурова. -М.Л. 1952г. 222 стр.
9. Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı 2002. 594 səh., 129 səh.
10. С.Н.Рүстәмөв, Qobustan dünyası 1994. səh.111-112; С.Н.Рүстәмөв F.M.Muradova “Qobustan petroqlifləri”. Bakı 2003.səh 7;
11. С.Н.Рүстәмөв, F.M.Muradova “Qobustan, kiçikdaş abidələri”. Bakı 2008 səh.232-233
12. T.Axundov. Astarada 20 gün. Bakı 2009. “ Şərq-Qərb”. 111 səh., səh 35-36
13. A.İ.Ələkbərov və başqaları. Göstərilən əsər. Səh 191.

Абузяр Ибрагим оглы Алекперов

**КРЕПОСТЬ ОГЛАНГАЛА НА
ТЕРРИТОРИИ ЛЕРИКСКОГО РАЙОНА**

РЕЗЮМЕ

Среди памятников, взятых на учет на территории Лерикского района, особое место занимают оборонительные сооружения и крепости. В основном оборонительные строения зафиксированы на высокогорных территориях, на значительной высоте от уровня моря.

В 2016 году археологическая экспедиция, исследующая памятники юго-восточного Азербайджана, осуществила первичные археологические изыскания Оглангала и окрестных памятников в местечке Оранд Лерикского района. Оглангала находится на самой высокой оконечности Гемюргея в Талышских горах. С одной стороны он граничит с отвесными ущельями, а с другой – альпийскими лугами. По дороге к Оглангала были взяты на учет древние и средневековые поселения и погребальные памятники охватывающие различные исторические периоды на территории сел Нуравуд, Кекони, Сорсчай, и Зарбадара. На территории, близкой к Оглангала, особое внимание привлекают средневековый некрополь и синхронное с ним поселение. Разнообразие надгробных и могильных камней позволяет судить о долговременном использовании этого некрополя.

Как и другие древние и средневековые крепости, Оглангала тоже был многофункциональным. Он был оборонительным сооружением для защиты от вражеских нашествий, являлся наблюдательным пунктом, обеспечивал безопасность торговых и караванных путей.

В результате проведенных первичных археологических исследований Оглангала были обнаружены места крепостных ворот, остатки стен, многочисленные строительные материалы, фрагменты глиняных бытовых предметов, очажные места и тендиры.

Образцы материальной культуры, собранные вокруг Оглангала, в том числе фрагменты гончарных изделий и строительных материалов дают основание говорить о нем, как о долговременном оборонительном сооружении и убежище.

Результаты первичных исследований показали, что деятельность крепости Оглангала началась в VIII-IX веках и с перерывами продолжалась до XV-XVI веков.

Abuzer İbrahim ogly Alekberov

**ABOUT OGHLANGALA FORTIFICATION IN THE
TERRITORY OF LERİK**

SUMMARY

Located in the territory of Lerik region, fortifications and fortresses occupy a special place in the monuments. Most of the defense buildings were recorded at high altitudes higher than the sea level.

In 2016, archeological researches were conducted in Oghlangala and surrounding monuments located in the Orand part of the Lerik region by the South East Azerbaijan Archaeological Research Expedition. The boy is located on one of the highest altitudes of the Gomurgoy summit of the Talysh mountains. On the one hand, the stormy valleys are bordered by alpine meadows on the other. Ancient and medieval settlements and grave monuments were erected on the road to Oğlanqala on the territory of the village of Nuravud, Kekoni, Sorschay, and Zərbardara, where the Orand tribes lived here at different times of history. In the vicinity of the Oghlangala, the medieval cemetery and its synchronized residence attract more attention. The variety of head and chest stones allows the graveyard to be used for a long time.

Like other ancient and medieval towers, Oghlangala has also been a multifaceted member of the mission, such as defending enemy trafficking, surveillance station, shelter, trade and security of caravan routes. As a result of preliminary archaeological investigations conducted in Oghlangala, the walls of the tower gates, wall remains, lots of construction materials, fragments of household articles made of clay, quarries and hearths were revealed. Material culture patterns, including pottery and construction materials, have been used here for a long time as defense fortifications and as shelter. The result of preliminary studies shows that the Oghlangala castle activity began in the VIII-IX centuries, with intervals continued until the XV-XVI centuries.

LERİK RAYONU ƏRAZİSİNDƏKİ OĞLANQALA QALASI HAQQINDA

